

СИНТАКСИЧНІ ЗАСОБИ ЕКСПРЕСІЇ У ТЕКСТАХ Г. Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

У статті йдеться про синтаксичні засоби експресії тексту творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Ресурс синтаксичних засобів експресивізації художнього тексту майже вповні представлений у творчому доробку письменника. Вочевидь, це можна пояснити тим, що письменник «борюся за демократизацію літературної мови, за її онароднення». Виразною ознакою його творчої манери є поєднання в одній синтаксичній конструкції елементів різного типу, різних за характером експресивного впливу та виражальними можливостями, що в комплексі якнайкраще реалізують експресивний потенціал; доповнюють вплив один одного; створюють яскравий, оригінальний експресивно-естетичний текст, а отже й потужний засіб впливу на свідомість читача і сприяють оприявленню авторського задуму.

Ключові слова: експресивність, синтаксичні засоби експресії, художній текст, експресивний потенціал.

Shcherbakova N. V., Belyayeva T. V. Syntactic Expressive Means in the Texts by H. F. Kvitka-Osnovianenko. The article deals with syntactic means of expression of the works by H. F. Kvitka-Osnovianenko. The resource of syntactic means of expressing artistic text is almost completely presented in the writer's works. An expressive feature of his creative manner is the combination of elements of different types in a single syntactic construction, different in character of expressive influence and expressiveness, which realize expressive potential the best way; exert influence of each other; create a vivid, original expressive-aesthetic text, and therefore a powerful means of influencing the reader's consciousness and contribute to the release of the author's plan.

The repeats of different positions in the sentence and different structures activate the reader's attention, form a strong contact with the narrator, rhythmize the presentation of information, increase the intensity of the narrative. The partitioned structures show the intention of the author to reinforce the important part of the message, to make a powerful influence on the emotional and intellectual spheres of the reader. The rows of homogeneous components in their lexical content are not necessarily synonymous. However, in the context of each subsequent component undergoes specific connotations and acquires a gradual significance. The formation of syntactic structures with the homogeneous components reflects the intention of the author to focus the attention of the addressee on the meaning of those components of expression. The insert elements in the form of quasi-sentences of defrageologized nature expressly demonstrate the emotional state of the narrator or character, attesting his assessment of events. The tiled constructions cause increased interest in communication, activate the thinking of the reader, create an intrigue in the narrative.

Key words: expressiveness, syntactic expressions, artistic text, expressive potential.

Творча спадщина Г. Ф. Квітки-Основ'яненка неодноразово ставала об'єктом зацікавлення представників лінгвістики. Одиниці всіх мовних рівнів піддавалися детальному вивченню, оскільки відкривали шляхи до розуміння історії формування й розвитку сучасної української мови, створеної на народній основі (Л. Булаховський, З. Веселовська, В. Ільїн, І. Кириченко, Г. Левченко, Ф. Медведєв, М. Наконечний, М. Плевако, О. Скорик, Ю. Шевельов та ін.). Тексти Г. Ф. Квітки-Основ'яненка містили яскраві зразки живого мовлення, підкріпленого майстерною авторською фіксацією найвиразніших нюансів слобожанських говірок.

Дослідники (Т. Вавринюк, М. Вінтонів, Н. Гуйванюк, З. Денисенко, Н. Дзюбак, П. Дудик, С. Єрмоленко, І. Завальнюк, А. Загнітко, Н. Івкова, М. Кожина, О. Муромцева, Т. Сербіна, В. Чабаненко, І. Шкіцька) звертають увагу на вираження експресії засобами фонетики, на реалізацію експресивності в семантиці лексичних одиниць, на особливості морфологічної презентації експресивності в тексті, на кореляцію категорії «експресивність» і форми її вираження в площині стилістичних фігур та ін.

Синтаксис творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка неодноразово був предметом вивчення науковців, проте зміщення акцентів у бік дослідження експресивізації тексту в аспекті організації й функціонування синтаксичних одиниць, вочевидь, до сих пір не виокремлювалося в окрему розвідку, а перебувало в площині аналізу всіх мовних засобів реалізації категорії «експресивність» в художньому тексті.

Організація висловлення оповідача й персонажів, експресивність вираження думок, емоційність подачі інформації — це лише вектор міркувань, що його програмує дослідник, коли береться за вивчення синтаксичних особливостей текстового матеріалу з Квітчиних творів. Тож поняття «емоційність» та «експресивність» напряду пов'язані з питаннями функціонування синтаксичних одиниць різного типу в художньому тексті і визначають основну мету цієї розвідки — виявити комплекс синтаксичних засобів експресії, характерних для ідіостилю письменника; установити особливості їхнього вживання, зумовлені задумом автора.

Поняття «емоційність» та «експресивність» у науковій літературі часто ототожнюються між собою, ототожнюються з конотативним компонентом семантики мовних одиниць або ж демонструють розбіжності в дефініюванні (В. Телія, В. Говердовський, В. Чабаненко). Слідом за О. О. Селівановою, поняття «експресивність» кваліфікуємо як «ознаку інтенсифікації значення слів за шкалою зменшення та збільшення різних денотативних і конотативних ознак, зокрема, логічного змісту, оцінок й емотивності. Експресивність переважно пов'язана з різними видами оцінок й емоціями суб'єкта мовлення й виступає засобом увиразнення тексту. Експресивність у цьому значенні вважається ширшою за емоційність за рахунок експресивізації логічних компонентів [14, с. 149].

Ресурс синтаксичних засобів експресивізації художнього тексту, чималий за своїм складом і розмаїттям (зміна порядку слів, еліпсис, парцеляція, приєднання, повтори, градація, варіювання актуального членування, звертання, неповні й незакінчені речення, еквіваленти речень, стійкі конструкції і под.; стилістичні фігури — еліпс, апосіопеза, повтори, анафора, епіфора, анеліфора, епанафора, ампліфікація, плеоназм, тавтологія, риторичні питання, асиндетон, полісиндетон, рефрен, лейтмотив тощо), майже вповні представлений у творчому доробку Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Вочевидь, це можна пояснити тим, що письменник «боровся за демократизацію літературної мови, за її онароднення». Цим пояснюється експресивність, фамільярність, а «деколи навіть згрубілість» творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка [12, с. 146].

Як слушно зауважує Н. М. Івкова, проникнення засобів експресивного синтаксису до українського писемного мовлення спричинене граматичним ладом української мови, основу якого становить розмовне мовлення, що характеризується внутрішньою членованістю цілісних змістових єдностей [3, с. 4].

Синтаксичні моделі, представлені в текстовому матеріалі, слідом за І.Я. Завальнюк, поділяємо на «1) ті, що демонструють експліцитну специфіку усного синтаксису; 2) ті, що репрезентують його імпліцитну специфіку. До першої групи належать різні види розчленувань (парцеляція, приєднання), повторення, вставні та вставлені одиниці, тобто надлишкові матеріальні елементи. Другу групу формують неповні речення, еліптичні структури, діалогічні побудови „питання – відповідь“, перервані та незакінчені речення, безсполучникові складні речення і под., тобто економні форми синтаксису» [2, с. 41].

До еспліцитних структур усного синтаксису, зафіксованих у творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, відносимо конструкції, що містять 1) **повтори**: *Хто*, йдучи по вулиці, пісень виспівує? *Хто* у шинку верховодить? *Хто* шинкареві посуду порозбивав? *Хто* за десятьох вип'є і не п'яний? Ніхто, як Тимоха Макущенко. *Від кого* дівчата розбігаються, *від кого* шинкар ховається? Ні від кого більш, як від Тимохи Макущенка [4]; **Як** побачив Макуха таку біду, **як** вдавить об поли руками, **як** крикне [4]; **Шість** чоловік держать його міцно, щоб не викрутився, а чоловіків з десятку або трохи чи й не більш, **хто** з києм, **хто** з колякою, **хто** з розачем обступили його і препроводжають, мов рештанта [4]; *І у передніх дзвоники*, і у задніх *дзвоники*, і у самого на колясці *дзвоники*... та усі разом як зателенькають, так аж у вухах лящуть!... [5]; — *А що, милий сину!* що розумне видумав? *Чи* ззивати на завтра дяків, щоб твого розуму дознали? — питав батько уранці. — *А що, синашу?* — питається батько. — *Чи* закликати дяків? [5]; Дяки і усі люди, що слухали, аж почервоніли від сорому за таку нісенітницю і ще нижче голови понурили; а старий Демко **як** сплесне руками, **як** схватить себе за волосся, **як** крикне [5]; 2) **парцеляти**: *Що*, — думає собі, — я тим поможу? Дядько Трохим не вірить, а я тільки більш його серджу проти себе. *Мовчати*му! [4]; *Що* мої гроші! Чи багацько ж їх? *Рублів там з п'ятдесять з ростом*. Чи можна ж на них піднятися? [4]; Нехай тогді дяки схватяться з своїми премудростями. *Заткнемо їх за пояс*. *Замовкнутъ против нас* [5]; 3) **ряди однорідних членів речення**: *Наум Дрот був парень на усе село, де жив. Батькові і матері слухняний, старшим себе покірний, меж товариством друзяка, ні півслова ніколи не збрехав, горілки не впивавсь і п'яниць не терпів, з ледачими не водивсь, а до церкви [6]; Що була скотинка, позбував, а грошики попропивав; земельку позакладавав, а грошики попропивав; а що було oprіч того, те від недогляду попропадало само [7]; Свічки позасвічував, сів за стіл, голову підняв, у стелю дивиться, виваливши очі, руками розводить, то палець у лоб ткне, то на ніс положить, то у рот всуне та сопє, аж свистить, мов на сопілку гра... та разом скочить з лавки, стане ходити по хаті, руками б'ється об поли, здихне... та вп'ять сяде за стіл [5]; Тільки зачепи її, так разом як залящить, затріщить, загомонить, перекоренить і батька, і матір, і увесь*

рід, і таких прикладок поприклада, що й не додумаєшся, відкіля вона усього набралася? І вже її нізащо не переговориш. Як вода, бува, греблю прорвавши, і **біжить, і шумить, і реве, і клекоче**, так і Настуся, як з ким зчепиться. Вже пак не дурно стільки прожила у городі! [9]; 4) **вставні конструкції — емоційно-оцінні нечленовані структури, а також вставлені одиниці: А якдесяцькому дай, соцькому дай, писарю дай, отаману дай, а все-таки до волості відопруть (не їм же одним хліб їсти); а як, не дай боже! та у ту пору набіжить засідатель та, борони боже лихого часу**, з письменоводителем: так тогді вже й зовсім пропав! [5]; 5) **речення-звертання: Ївго, Ївго!** чого-бо ти так довго засиділася у сусіди? [4].

Прикладом імпліцитних структур, вичленованих у текстах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, уважаємо: 1) **нечленовані речення різного типу: Чи се ж наше діло? Чи нам велено над другими доглядати? Гай, гай!** (Козир-дівка); **От і відчинили двері, ввійшли... Господи милостивий! Що се таке?** [4]; **Така-то розумна дитина була. Демко не нарадується. Еге!** [5]; **Пропала батькова ще одна гривня на свічки, попалив і їх Харко... Еге!** [5]; **І яких-то цвітів, там не було? Батечку мій, та й годі!** [4]; **Де ж наші зовиці? Еге!** Як мати усе їх ніжить, так вони й байдуже! [8]; **Кому ж се вона таку писанку хорошу та гарну придбала? Еге!** Вже пак не кому, як Тимосі, писаревому сину, що отсе після провід подає за нього рушники, а після ушестя, на клечальній, і весілля буде [8]; **Що ж то за чоловік, той Хома Масляк? Еге!** Ось бачите: батько його був кріпко заможненський і усе чумаковав; ходив сам по дорогам і сього хлоп'я, Хому, привчав [8]; — **Лиха матері вам!** — каже Нечипір. — Лічи; коли ж я ліків не знаю [7]; — **А щоб ви виздыхали!** — розсердившись, налаяв їх Нечипір [7]; 2) **обірвані речення: — Піймайте, — каже, — мене зlodія, хто се у нас краде! Я його... я йому!... Він в мене зогниє у холодній!** [10]; **Денис зачина, приклада замки, закручує; інший тугий, так аж крекче, притягаючи та крутячи. Зовсім оддав ключі, прикажчик пішов. Денис щось відвернувся, а Трохим тихесенько, крадькома помацав замки...** [10]; **Хазяїн ускочив у лавку... Слава тобі, господи!** усе ціле, усе благополучно! [10]; **Ідеть він так собі, ідеть, поспішаючи додому, щоб радість їм принести, що бог щастя дав, і вже верстов з п'ятдесят зосталося йти до села свого... як зирк: догани його...** [10]; — **Та так, не... пере... коти... поле, — ледве промовив Денис** [10]; **Був собі колись-то якийсь-то маляр... ось на умі мотасться, як його звали, та не згадаю... Так ось такий-то був скусний маляр... те, те, те! тепер згадав: його звали Кузьмо, а по батюшці Трохимович** [11]; 3) **неповні речення: От таке усе як розказує, що і у самого аж дух радується, і, знай уси розгладжує та ще й придумує, щоб то розказати, а тут дяк — рип у хату!** [5]; **А у такій кунпанії кого посадити на покуті? Дяка. Кому перша чарка? Дякові. Перед ким, хоч ти і старий, помовч? Перед дяком.** А усіх прочих других хоч би і не було [5];

Повтори з різною позицією в реченні й різної структури активізують увагу читача, формують міцний контакт з оповідачем, ритмізують виклад інформації, нарощують інтенсивність оповіді.

Парцельовані конструкції виявляють намір автора посилити важливу частину повідомлення, справити потужніший вплив на емоційну та інтелектуальну сфери читача.

Ряди однорідних компонентів за своїм лексичним наповненням не обов'язково є синонімічними. Проте в контексті кожен наступний компонент зазнає специфічних конотацій і набуває поступової значущості. Зауважимо, що формування синтаксичних конструкцій із нанизуванням однорідних компонентів віддзеркалює авторський намір сфокусувати увагу адресата на значенні тих складників висловлення, градаційне напруження яких уповні реалізується в межах синтагми.

Вставні елементи у вигляді квазі-речень дефразеологізованої природи виразно демонструють емоційний стан оповідача чи персонажа, засвідчують його оцінку щодо подій.

Використання нечленованих речень корелює з їхнім функціонуванням у мовленні: виступати засобом паузації в комунікативному процесі (*Egel*) чи засобом емоційної реакції на викладену інформацію (*А щоб ви виздихали!*).

Обірані конструкції зумовлюють посилення інтересу до спілкування, активізують мислення читача, створюють інтригу в оповіді.

Проте виразною ознакою творчої манери Г. Ф. Квітки-Основ'яненка вважаємо поєднання в одній синтаксичній конструкції елементів різного типу, різних за характером експресивного впливу та виражальними можливостями, що в комплексі якнайкраще реалізують експресивний потенціал; доповнюють вплив один одного; створюють яскравий, оригінальний експресивно-естетичний текст, а отже й потужний засіб впливу на свідомість читача і сприяють оприявненню авторського задуму.

Способи комбінування експресем різного типу можна вважати характерною рисою творчої манери автора; засобом декодування його ідейно-естетичної концепції; вектором, що визначає подальший розвиток наукового пошуку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Венєвцева Л. В. Словник мови творів Г. Ф. Квітки Основ'яненка та його текстологічні засади. *Мовознавство*. 1976. № 1. С. 46–50.
2. Завальнюк І. Я. Експресивний синтаксис прози Михайла Стельмаха. *Українська мова*. 2012. № 3. С. 39–47.
3. Івкова Н. М. Фігури експресивного синтаксису в сучасній публіцистичній літературі: дис. ...кандидата філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Горлівка, 2007. 218 с.
4. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Козир-дівка. Електронний ресурс. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/author.php?id=65>.
5. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Малоросійська биль. Електронний ресурс. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/author.php?id=65>.
6. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Маруся. Електронний ресурс. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/author.php?id=65>.
7. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Мертвецький великдень. Електронний ресурс. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/author.php?id=65>.
8. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. От тобі й скарб. Електронний ресурс. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/author.php?id=65>.
9. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Пархімове снідання. Електронний ресурс. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/author.php?id=65>.
10. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Перекотиполе. Електронний ресурс. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/author.php?id=65>.
11. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Салдацький партрет. Електронний ресурс. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/author.php?id=65>.
12. Медведєв Ф. П. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко та історія української літературної мови. *Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (життя і творчість)*. Х.: Вид-во Харківського

університету, 1968. С. 142-154. 13. **Наконечний М. Г.** Квітка-Основ'яненко і розвиток національної літературної мови. *Мовознавство*, 1990, № 4. С. 63-69. 14. **Селіванова О.О.** Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля–К, 2010. 844 с. 15. **Чабаненко В. А.** Стилїстика експресивних засобів української мови : [монографія]. Запоріжжя: ЗДУ, 2002. 351 с. 16. **Ятищук О.** Роль Г. Квітки-Основ'яненка у становленні й розвитку нової української літератури та української літературної мови. *Українська мова і література: сучасний стан, перспективи розвитку: Науковий щорічник*. Тернопіль, 1999. С. 100-102.

Беляєва Тетяна Василівна — кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна.

Tel.: +38-050-183-94-65

E-mail: tevaphilolog@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0003-3520-177X>

Beliaieva Tetiana Vasylivna — PhD in Philology, Associate Professor, Ukrainian Language Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.

Щербакowa Наталя Володимирівна — кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна.

Tel. +38-066-711-12-81

E-mail: shcherbakovanv72@gmail.com

[orcid.org / 0000-0002-5297-9383](http://orcid.org/0000-0002-5297-9383)

Shcherbakova Natalia Volodymyrivna — PhD in Philology, Associate Professor, Ukrainian Language Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.